

ԳՐԱԿԱՆ

ԽԻՆՈՐ ԵՒ ԽԻՐ ԽՌԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆ

(Հարաբեկութիւն և գլւու)

Հայերէն թարգմանութեան հնութեան մասսին հետեւեալ կարծիքը կը յայսնէ կոնդրի հայագէնող¹: “Դժուար է հայ թարգմանութեան ժամանակը նշգիտ որչիլ: Անենեկոյ թ. 482 ձեռապէիր ինձի ծանօթ անհայինն է, եւ կրնանք իր 150-ի դրուած համարիլ: Սակայն բուն թարգմանութիւնը շատ աւելի հնի է պէտք է որ ըլլայ: Ասան զի այս ձեռապէիր արէն այնպիսի ընագիր մէ կը ցուցընէ որ երկար պատմութիւն մշտական ըլլալու է: Ըստիր յայտարար մը է այս խումը մը ձեռագրաց, մէծա ժամանակ է: Պարու գրուած, եւ ամէնչ ալ հասարակա նախագաղաքարի մը յառաջ եկած: Բայց արդէն այն նախագաղաքարը ընագրի մէտամեծ փոփոխութիւններ կը պարունակէ, որնցիւ պատասխան էր այն օրինակը որիք յառաջ եկած է բողոքանակ կանոն (Bod. Canon. 181) գրագիրը: Աւասի ընագրին համար 1500 էն յառաջ բաւական երկար ժամանակա պատմութիւն մ' ենթացեալ որպատուածն էնք: Լեզուաբանական պատմանակրով թարգմանութիւնը կ'ուշելի մըրաց դժ. կամ ժ. գ. գարուն: — թերեւս գտնուին հայ գրականութեան մէջ այս գրին յիշատակութիւններ, որոնք թարգմանութիւնն աւելի կանխագոյն մէտամեծ մէ գնչել պահանջնն, բայց նիծի ծանոթ չէ համ մ'այ: Արդուս Ղազար Փարպեցի² որ կը դրէ ծ. գարու վերջէ, կ'երեւայ թէ կը ճանշնայ խիստարյ նմասութիւնն անէ առածը, բոց անհրաժեշտ չէ որ հայ թարգմանութեան ծանոթը ըլլայ: Միջադար Ամիթ քաղքէն էր դրէ եւ յիշտապէիրը՝ “Հայոց աշխարհի պահողն ըն՝ յառաջ կը բերէ առածը թէ խոզի պէտ համացողինն կը ցվյալ կոյարէր բաղնէք”:

Հայագիրս ոյս պահեաց շատ կետերուն լիովին համաժամ ենք, յատկանու անոր որ մեր առջեւն եղած հայ բնագիրն երկար պատմութիւնն մունեցած է՝ այլշեալ նմբարութիւններ եւ փոխարութիւններ կ'ըստ վերջու կ'արդէ վերջէ, եւ բարդ անօթ ձեռապէիրները կը սկսին: Այս լըլուական պատմաններն որոնց համար Ժ. գ. գարերուն կէ կարծէ վերսպեն հայ թարգմանութիւնը, ըստ մզ՝ ինչպէս արդէն շատ յարին արդէն յառաջ ալ ըստիր, պէտք են այսպագտ մեխութիւ, պայմինը այս ամես առաջարանութիւնն են իշխել նոր խմբագրութեանց ու փոփոխմանց արդինքն համարեւու է, եւ ոչ բուն թարգմանչին գրչէն եած: Այս կէտս ինդրէ գուրք է անոր համար ալ, որ միշտաւ գարերէն շատ յառաջ պէտք յայսթիւն ուներ հայ թարգմանութիւնը, ինչպէս գիրըն է ցուցընէ: Լաւդոյն է անոր համար Հայագէտին

1 Ցեղ Հարութ էլ ՁԱ:

2 Հայագէտն է վերը ի հնանէն է որ հօս Կ'ընականաւու ակնարկութիւնն եած է այս նախամեծարութեան ըստ հայ մըրուած իս այսին աւազնին մը վայ չոր համեցնելուն: ի ինդիր մ'որ մէր երապէիրն գուրք է:

այս ըստեր թէ կը գրականութեան մէջ կինան գտնուիլ յիշտապէւթիւններ որ հայ թարգմանութեան ժամանակը շատ աւելի հիմ ժամանակներ հանել ասիպէն: Յաջորդաւս քանի մ'պափիս յիշտապէւթիւններ յառաջ կը թըրենք:

Փարպեցւոյն այն խօսքը, որ Հայագէտը կը յիշէ, ամէնէն յառաջ արժամի և մասդրութեան: Կը առ Վահան դրած թղթին մէջ Հայոց արեցաւներուն մասին կը գրէ: “Իսկ հայոց աշխարհի արանդ՝ չորս սեն, եւ անառան է բառ վզրապետին նէնդիր բառ բառի, բառ բառի: Ի հաւատոյ է յանման էտէութեան մէջ լուս առաջ է բառ անառան էտէութեան մէջ լուս առաջ է բառ բառի: Ի հաւատոյ է յանման էտէութեան մէջ լուս առաջ է բառ բառի: Եւ ի գործն ծոյլք եւ անժայժք: յորց ըստ անդիտութեանն որ է ի նոսու, եւ ըստ անկարպ վարութ ուղարկիս իսկ արդարեւ աղանդոց վայրէ էր բուռանչել, ըստ յարտագու տունտիւնութեանն թէ Ծոյլք ի հաւատոյ է որ թնչչուկ մըրն երկու բացարեցինք, Խիստարյ այս առածքին նման առածք մ'ալ ի գատուու Կեռարուս առապելու թղթին մէջ: Ասիսկ իսկ յայսնի է պ. Փարպեցին Ս. Դրբէն չէ կուներ, պոլ “Առասպէւարանութեանն մը կամ Խիստարյ մէկ յօդուածէնն, թէ եւս իրեւ իրեւ անծառան անծեւն անծը՝ թէ ուրիշ ընտանիք ի կամ Խիստարյ ըլլալ Ս. Գրու ալ խօսքը: Ի հարիէ առածքուր ընքն մէկ առածք կամ Խիստարյ ըլլալ ուրիշ ընքն կը լուս հայոց արդէն ուղարկին, որ գարեւալ իրեւ նախարար Փարպեցւոյ ընթերցումն ալ ունեցած ըլլալ³: Պէտք չէ զարմանալ որ պայտափ մէջ հնարին կ'ուղեւ առածքուր ալ սուսպիր կամ թէ սական անհնար ալ չէ: Եւ Փարպեցւոյ սրիշ մէկ առածք կամ ծանծես անառ կարանութիւններէն եւ աղաւալութիւններէն — որ միօվնն կը յաջուիր ապահովանէս, իթէ բախ ունեանց հնադոյն ձեռագիր մէջ գտնել, — պատփիս ընթաց եւ մուգեւ գրական եւ առաջ լուսաւ ընտանիք ի կամ Խիստարյ ըլլալ հայ թարգմանութեանն: Եթէ կը կը սամնենք որ չենք բառանի նաեւ միշտեւ ի. կամ Զ. գոր հանել նախական թարգմանութիւնը: Եղնն ծանօթ է արդէն նաեւ նդիշէի, որ ի՞ր ի յիշանակին մէջ կը դրէ: “Կոյը զրի ի նապատական թարգական եւ տփուաթիւնի զրին գիրի ի կարաւալ կ'ենաց: Լաւ է ի ուր ուշ ուն իշտ քետն եւն, բառ առ բառ նեյն խիստարյ նաեւ արդի օրինակներուն ընթերցման հետ. (առեւ էջ 134:) Եղիշէի քոյլ կան ուրիշ առածքուր ալ, որոնց ասկայն մասմար խնդրական կը մասմէր ուրիշ աղքիրը

1 Փարպ. Պալ. Անես. 1891- էջ 659:

2 Վահան. Պարպ. Պամ: Պալ. Անես. 1891, էջ 200 (ԼԲ) “Անկաւ զնզ որպէս ըրբին ուրացու որ նաեւնեւ պատերաց զհանդիրն առք մասութեան, զր զեցաց առք մէջ աւազնին ըստ ացման, անսակ անօթանութեանց բառը զառանի նորանին Հմեն. Խիստարյ (էջ 180) “Պատէ ի բազանին առածքն, ու նա անկաւ է նորութ նասաւույր եւն նեղէէ: Պալ. Անես. 1891, էջ 13: առ. Սովու էլ 10:

3 Հմեն. պայպէս էջ 18 Սեռէ կարի պ. առածք վերաց աշխարհական մենաթեան եւ մուգ ազգացունք սիստեմի կը գրէ: Անկաւ ասիպէն: Յաջորդաւս քանի մ'պափիս յիշտապէւթիւններ յառաջ կը թըրենք:

մը կ'ենթադրեն: Օրինակի համար առածօ, (անձ՝ կշ. 42.) “Կորց էր փորեալ զիստիպատան, գույք ընդդր լտեր յառաջացնո՞ւ, թէ կե նիկարայ ալ առածներէն է, տակայ՞ ինչպէս վերը նշանակեցինք, նաև Ա. Գորց մէջ կայ պէսուն ձեռավ. Աստի թէ նդիմէ եւ եւ թէ որիշ հայ մատենագրոց բավ, որ յանձնի կը դորսած էն նոյնի՛, պէսուն զիա որ անս հրաժեշը հայ թարգմանութենէն ծանօթ ըլլայ, ոյլ Ա. Գրքէի իրան ըլլայ ոյն կումարք:

Թթերեալ այս կորցն ըլլայ, առանց նիկարայ հետիւ մեծ նախանավ եւնան համար մատառութեան արժանի է նոյն իսկ նզեկայ մէկ վկայութիւնը, որ կը գրէ Ա. Եւ արքուն ոչնչն ընդ վայր ասացեալ է բայ խոսնոյն՝ թէ Ծորոց որ ընդ անձն ու ընկ ցոյն մատենան քայ ընդ և անձնուն անը նշոյն նոյն նիկարայ մէկ առածին հետայ որ նաւե իր արքի պատառ օրինակերպի ալ ունի (Էջ 158): “Ու ընդ այս անձն ու ընտ նընվագ և նվազաւուն էն նկարական լուսունակութեան մատենուն” (Canons կցէ) “Եւ ընդ լամազն լսեցուանան” (Հայոց արքեաց նզեկի նիկար կը հասկընայ այս “իմաստունն, որին առած է խորք ինդին է՛ զը շնչը համարձակերի հասաւուլ թէնք այլուն չիսկ գիտեալ թէ նիշ արքի բաղամած է ծնկէ” Աւելի ինգարական կը մարտ հայ թարգմանութեան նկատամար. Փառն զի պարուն չներ թէ եթիպս գրչն ըլլայ այն եւ ո՛ղ գոխառաւաթիւ որեւէ պայի մէկ անձնունն՝ գրք, ինչպէս այսպահն քիչ մը յայտա եղած ըլլայ մասերը (Եղն. Էջ 19-20): Բայուսուց թարգմանութիւն են Մեթոդիսէն: Կոյն առածը յեսայ արքեաց իւնուն ունենաւուն թէ գործածէն գործուն իւն Ծոնդուն Մեհուս թեան մէջ կը գործածէ պահ ձեռակ՝ “Նուինն թիկամոց դոր ո՛ւ լուսն ակննըք”⁴:

Աւելի կը զարէն այն պարագան որ շշափման կետեր չենք գտներ նիկարայ առածներւն եւ այլ ապա-

Հ Համար. Առաջ Խ. 27. Ժաղ. գ. 8 եւ նամաներէ: Հայ մատանաբերներէն հման, բար. թ. թ. (առա. Ա. Անդան. 1885 Էջ 182) Ցըրտոց գողման ամեթն՝ “Աս առան պարիդ ենիքն ձեռ որոպպիշ զը ու նամակը եւ որու որոպպիշ ըլլանեցէն զնեն եւ որոպպիթին անեկըն եւն (առա. Սկզ. Ա. Գ. Պ. 7, Ա. թ. և նամաներէ) Խոհ. կիմ. (առա. Եղանակ. 1887. Էջ 241) պատճեն Համար Սեպորտ ու դառն առաջ առաջ Աշուայ Սըրունց յգէն կը զբ. “Աս պատճեն գործ ու փորսոց եւ պեղաց Համան, ին նշան ընկանաց զարդ ու զորինը (Հման. Սկզ. Ա. թ. և նամաներէ) Դայն է կը Ա. Ա. Անդան (Ա. թ. պահ. կիմ. 1871. Էջ 74) Անասա մասն գործէն: Դուրս ըր փորսոց եւ պեղաց իր անուն ի խորսորդն եւ նշանաւ պարուր:

Հ Ծնդիք. պահ. Ա. Վենեն. 1850. Էջ 61 (Ա. ձեր.)

Հ Կման մասամարտ խօսքի հման. Առաջ Ա. թ. 19 Քըրսէն ու իրասի ծառաց իմաս: Թէ պատճեն ի մատանցը լցնէ յանձնելու: — Սկզբ. Ա. թ. 25 “Բռա եւ թիւ եւ բնակէն էյց: Հայ եւ գուն եւ զորին ծառացի Ա. քառականա իւն կոյն կերպութիւն (Հման. Սկզ. Ա. թ. և նամաներէ) Դայն է կը Ա. Ա. Անդան (Ա. թ. պահ. կիմ. 1871. Էջ 74) Անասա մասն գործէն: Դուրս ըր փորսոց եւ պեղաց իր անուն ի խորսորդն եւ նշանաւ պարուր:

Հ Ձեռն. Նաև Հայկաց, Բար. բառն “Մահանւէն”

առածներւն մէջ, որ հաւացուած են “Բանի իմաստափրաց, անուամբի՛ և հաւաքում մ’որ յամենայի գէպա է. գորէն շատ զտուաջ թարգմանուած էր հայերէնի, ինչպէս ուրիշ անդ մը ցուցացիք: ² Մէկ երկու բան որ կոնան համաստութեան բերուիլ պիստի որոշ եւ ամեն առարկուու զեր ալ չեմ: Ասկայն նոյն հաւաքումն առաւելապես յշնի իմաստափրաց վճրոնէր կը պարունակէ, եւ այն պիստ յիշ հաւաքման մը թարգմանութեան է, թէ եւ մէկ մասն ըլլան ասմի եւ մասի առածներէ Արեւելսու սիկրո գիրուո կիրար ուշադ չշանել այս առածներներու շաբթին մէջ:

Հ գործն թամւամ Սունդուն սացայտոյ կը գործածէ Խիկարայ առածները, ի միջի այլըց հետեւան տեղուու: “Որբէն եւ Պահիմ առէ Պատապքը բար պարպեցայ եւ ոչ խովացայ: Եւ այս ոչ յ-ը-ու-ին խոնացու առէ: Ըստ աներէնէի խանուղու կը եղբաւու:” (ուրիշ սիկրան) բառ առ բառ Խիկարայ առածը յարաց բար թէ բար ըբերուով, որ է (Էջ 129) “Ըստ աներէնի կը և նախանաւ:” — Յաշոր Փ. գործն Արտան ալ քանի մ’առածաւր խօսքաւու սէնք, որ նման են Խիկարայ առածներւն սկայն ընդհանրապէն իւր յիշած: “Իմաստանցն, խօսքերը Ա. Գրքէն ըլլալով” ննդրական կը մնան: ³ Նոյնաւ չեմ կիրար ոչիւ բանե թէ Տովիսի սահանակայ տուացու ծանօթ մ’առէ: Քի զնինէ կը պարէն, սակայն նոյնը սովորական էն նաւե: Ա. Գրոց հէղինակերուուն:

Հ Անփեր Հայկականոց, Ա (Անես. 1853) Էջ 9-59:

Հ Այտ. մանե Անուամբ, Ա (Անես. 1895), Էջ

213-8: Հ Օրինակ Համար (Էջ 37) “Առ եւ ընդ առի ծուն ի յիշին իշիւթ մաս ընդ նիշն անդարտ ի մասնէ: Կարմած մի տակ ընկն թէ նախոցու չար ու կ տառ զեւ զեւու եւն (Հման. Խ. թ. Էջ 157 Կարմէ և Անդ.) — Անդ՝ Էջ

59 “Եթի ին մի պատճեն նորութեան եւ զարդարեալ եւ անեւան եւն (Հման. Խ. թ. Էջ 127 Կիմ. գիրշեցի յնձնաւ եւ անուն եւն) եւ ոյլ ընդհանուր նման թիւններէ:

Հ Արտան, Որկ. Գ. թ (առ. Գիորգ. 1887. Էջ 228):

Հ Հման. Նաև Թափարի սա խօսք (Անդ. Ա. թ. Էջ 64) “Զի մի հօն ու տանց Հայուր յանապատ եւ ի վիճակուանդ ննվարական անձինին գործոց յանապատութեամբ թէ նուի Խիկար (Էջ 183) “Կոսդիք ու զէնէն ի զա շնուի գործոց մաս լիցին, Անդէ տաք մը (Էջ 287) “Ումաց յնկան կասերան առածան թէ իմաստան ուսկ առու ի: ին անման զանապատ ժամանակ կենաց առածան եւ Անդասէն:” (Ի. թ. 13):

Հ Յօն Անուամբն, պահ: թ, մէթ (առ. Անդ. 1871) Էջ 39 “Եթ ու գիտէ եղիւթիւն թէ Առ եւ թիւնի իմաստանանդ բառէ անդին անդամանաց եւ գործեան եւ առածան անդամներէ զնեն անուններ (Էջ 183) “Կոսդիք ու զէնէն ի զա շնուի գործոց մաս լիցին, Անդէ տաք մը (Էջ 287) “Ումաց յնկան կասերան առածան թէ իմաստան ուսկ առու ի: ին անման զանապատ ժամանակ կենաց առածան եւ Անդասէն:” (Ի. թ. 13)

Հ Յօն Անուամբն, պահ: թ, մէթ (առ. Անդ. 1871) Էջ 39 “Եթ ու գիտէ եղիւթիւն թէ Առ եւ թիւնի իմաստանանդ բառէ անդին անդամանաց եւ գործեան եւ առածան անդամներէ զնեն անուններ (Էջ 183) “Կոսդիք ու զէնէն ի զա շնուի գործոց մաս լիցին, Անդէ տաք մը (Էջ 287) “Ումաց յնկան կասերան առածան թէ իմաստան ուսկ առու ի: ին անման զանապատ ժամանակ կենաց առածան եւ Անդասէն:” (Ի. թ. 13)

Հ Յօն Անուամբն, պահ: թ, մէթ (Անդ. 1871) Էջ 39 “Եթ ու գիտէ եղիւթիւն թէ Առ եւ թիւնի իմաստանանդ բառէ անդին անդամանաց եւ գործեան եւ առածան անդամներէ զնեն անուններ (Էջ 183) “Կոսդիք ու զէնէն ի զա շնուի գործոց մաս լիցին, Անդէ տաք մը (Էջ 157):”

Հ Ա. թ. Էջ 110 “Չափան առաց ուն յիմաստան թէ Զարք Ա. առաջ առածան գործութեան պատառական անդ ու առած եւն ուրիշ յառ կարի: (Առ. Գ. եւ Պ. թ. 32) ... եւ ոյլ ուն թէ Ներսութիւն պատառական անդ էն իմաստան իւն կարի: (Առ. Գ. եւ Պ. թ. 31): Եւ ոյլ ուն նմաններ:

Հ Կապանական առաջ (Բ. ժաղ. առ. Պուհ. 1860. Էջ

184) Արաբ. - Կապիչ արքան կը գույք պատառական անդին գիտէր պատառական անդին:

Digitized by A.R.A.R. @

Քայլց յաջորդ ԺԱ. Գարեն Սրբուստիկն Լաստիգիրտացի զիմաստէր մեր՝ Կիլիատումը, բառական կոչում՝ աղ ընկեր Նիկուրոց մնքնուրց մեջ պատճե, Անոյ առան առթի. (յամկ նվթ. = 1050) իւր հիւսած խորհրդածութ ենաց մեջ յիշեալ առածանքիր, « Քանի իւսատունն երդուն անդուն հաստագայ, որպէս խոսոց որինակ մը՝ Հասատունց» թիրին բանք. Եւ գարձեալ թէ՛ բանք ուրոց դպրոց Է իշիր լուր, Եւ անդուն կը լուսէ ։ Համեմատենք Խիկարոց տուուը (էջ 130) թէ՛ իւր մաս ուրոց լուր գուրուր է, բայց որ անդուն է, ուս լուսէ վուր, միշտն բառ առ բառ աւել անեւ Ասորին. (Հարրց էջ 62, թիր. 25.) որ ասկայ լըր, բառին տեղ « Հանապարտ կը լուր, աւելի եւս Հասատունը թէ Լաստիկիրսաց սոսուի հայ բնագրին մասն դիտիք առածու»

Հասանիք արգէն ոյնպիսի ժամանակ մ'երը առածանելու կը յիշիւն ոչ մայն « Իմաստնց», « Մանւամիք, ինչպէս միջնու հիմայ տեսանիք այլ նաև հիմ ուն այս « Խիկար, անուամիք իւր գարւուն. Նըորհայի արգէն այսպէս ընդհանրացած դիտէ՛ որ նոյնը նաև իւր ամանու կը դործանէ, դրեալ՝ « Կանք ճայ, ու ու իսիկար, ». Եւ այսպէս մնացած է անկէ միւր, ինչպէս արգէն առածու սունցանէ յիշէւմ։ Կը յանախն նաև հայ անինիս « Խիկար» առամայք, օրոնցմէ անձ մը 1450ին եւ ուրիշ մը 1627ին յիշէցինք արդէն, նյունու սիկար-Առուստ բանաստեղը (առա վերս « Ներած. ») Ժ ու գարէն կը սիօնիք պրէք մեր արդէ ձեռաւթիրներն, որով աւելուք ալ է այս ժամանակներէն յիշատուկութիւններ վնասեն անգամ. Հասատունը յիշեալ միայն Առաքելք Դարթիքէւյու մեջ տեղուն, ուր հոսկով կը մեջնեանք պարտու եւ Ասանիկ հաթութիւնուի փառաց յաւապատճեանի գայու յիշէւմ. Տիսա ձեռքուցած է սիւնէ ուրիշ սունցանու ամափած է յիշեալ Հայագէւռը, (Հար. Ա, § 268 + 296), աւելունքու ենիք Խիկար ալ: Եւ այս շատ ընական կը Խիկարաց առածաներն մաս մը (յատուակաց պատմանթեան վերը երկորուց չըլքը) պրէտն լիհատաց առափի ձեւ ունէր. միևներեց դիւրա կրնային առափի վերածուիլ, ինչպէս եղած ալ կը գունենք։

Միւս կողմանէ Ծնորհայիւն եւքին ալ կը առածնեկի հին ամփութիւնը շարունակուած, յիշ շատունութեանէր նաև առանց որեւէ անսաւն. Ա. Նիկասիի նշանացած յայտնութեան պատմողը¹, որ ամենէւ կանաւու ժբ. գարու վերընըն ե², կը դրէ օրինակի համայ հետեւեալը³ « Զի ծննդունկ որպան ի ձեռան սանին զրուցանի պահէւլ, ապա թէ զերծեալ թուից⁴ գժուուրին է ըմրաննել» եւն, որ Խիկարոց մեջ պատճեն պայտկերսութիւնն է. (Հմաս. Խիկար, էջ 135 « Լու էն ճննդունկ ի մի ձեռքու քան զապարս յերկիւն թառնյացեալ, եւն») և մինչ պլոյու յիշեալ արժանի է Վարդանայ Խիրտանէրունն մէկ խօսպին ալ՝ « Տզայի միւտք որպէս կակազզ մուշ» է զարու հայուած կակազզ մուշ է կը վերաց և ասկան եւ զիմանցաւթեան սուուն կիր ի վերաց ժամանն էն է (Հմաս. Խիկար, 129): Թայտու ուրիշ նամններն, շատաննուն միւսն Վարդանայ Առակներուին: Ա. Մատ. Հայագէւռը գեղեցիկ հրատարակութիւն մ'ըստ ըստ Վարդանեան առաջաց, լուսաբանելու աննց ճագումն ու զարդացուլը, Վարդանայ առնեցան մասն եւ այս Վարդանայ դրամն գործուեւնեւթիւնը լիովին երեւան համելով եւ ճամացընելով բառն առակադիր Վարդան Անդեկից ժբ. գժուուրին ու գժուուրին պատմանթեան վերը յիշեալ իսկուսաց յաւապատճեանի գունադրութիւնը պահպան պահպան ալ: Նոյն առափակից հաւաքենաց պարտինըն ու նյունու այնպէս մասնական սուուն առափած է յիշեալ Հայագէւռը, (Հար. Ա, § 268 + 296), աւելունքու ենիք Խիկար ալ: Եւ այս շատ ընական կը Խիկարաց առածաներն մաս մը (յատուակաց պատմանթեան վերը երկորուց չըլքը) պրէտն լիհատաց առափի ձեւ ունէր. միևներեց դիւրա կրնային առափի վերածուիլ, ինչպէս եղած ալ կը գունենք:

Մէկի համար կարեւոր են բնականաբար նախ այս առակներու որ բան Վարդանայ Առակնեցոյ են, որ իւր առակագրութեան սիփըն ըստ է ի Պրազացիկ իւր 1220ին: Ալդ թէ Առակնեցոյ բառն առակներուն մէջ եւ թէ միւս հաւաքենաց մէջ ալ:

Չործանաւն Տեքուն. Մատ. « Ճաղովվածըց Առակնա Արքանայ (Գետար. 1894-9), Հար. Գ, էջ 180:

« Յամա, Յայսաւութեան Նիկարաց Ա. Նիկասիին է Սիփ. Նակիւն և (ապ. Վ. Անես. 1853), էջ 31-78:

« Նիկարաց դիւրա եղած կը սունց Մատիկ 1275ին Օ. Ք. Եղանցին Սարգս եղանցիպասի որու. անձ ալ» էջ 44-46; + Մէկ դիւրանիւն միւրս տեղուն է էջ 50:

Հ. Հմաս. « Հայուած Բառ. ի առան « Բառանէնար: ու նոյն Բառարբերն մէջ կը գտնէր Խիկարն ի գիշ պլոյ ճննդունք իւնիւններն (Անսամակի) « Անսամութիւնը իւնիւններ ապաստ թմրութեանը որուոց: Տեղուն (Պաշտոնիկութիւններ տեղուն իւնիւններն էն Խիկար էջ 128 ապաւալ») — (Հարուստան) ու Հարուստան քան պիմիկու յաւապ եւ եւ քան Անթեռիւնն (առ. Խիկար էջ 135-36) և նամններն: Ենիք դիւրա իւնիւններն պահպան եւ կուսանց, որ հաստացու եւ անդիւնիկ տէ ու դիւրանիւնն իւնիւններից մէջ լուր տանունի: ուստի թիրաց առածութիւնն ասու թիրաց եւ իւնիւնների կամացն ալ:

Հասուեց զնոս օրպէս փոյք առափ հողմոյ եւն: (Հմաս. Խիկար, էջ 161) « Հասուեց զնոս փոյք մնցեսկ հողմոյ»: Սական նոյն բարսարթ եւս այլպէս աւելուը տես Սովոր. Ա, 4. Լի. 5. Խման. Օ, 24. Խայր, ԽԱ. 16, իւն եւն և Լաստիկ. Պատ. Գև. Պ. Անես. 1844. էջ 41:

« Ա. Շնորհ. ապ. Վ. Անես. 1830, էջ 562:

« Առաքել Դարթիքէւնք, Պատ. Գև. Փ. Պ. Էջը. 1896, էջ 237: Խան.»:

« Արագուած զնոս խարզ Արցւեստան մայսն սիփըց գուստաւ առպէն առ վերըն խօսերը՝ « Ես եւ առ Անտակաւուց քառ համաստան մայսն շնուրուց առքաւստան» ապաստ մայսն

Միւս կողմանէ Ծնորհայիւն եւքին ալ կը առածնեկի հին ամփութիւնը շարունակուած, յիշ շատունութեանէր նաև առանց որեւէ անսաւն: Ա. Նիկասիի նշանացած յայտնութեան պատմողը¹, որ ամենէւ կանաւու ժբ. գարու վերընըն ե², կը դրէ օրինակի համայ հետեւեալը³ « Զի ծննդունկ որպան ի ձեռան սանին զրուցանի պահէւլ, ապա թէ զերծեալ թուից⁴ գժուուրին է ըմրաննել» եւն, որ Խիկարոց մեջ պատճեն պայտկերսութիւնն է. (Հմաս. Խիկար, էջ 135 « Լու էն ճննդունկ ի մի ձեռքու քան զապարս յերկիւն թառնյացեալ, եւն») և մինչ պլոյու յիշեալ արժանի է Վարդանայ Խիրտանէրունն մէկ խօսպին ալ՝ « Տզայի միւտք որպէս կակազզ մուշ» է կարու հայուած կակազզ մուշ է կը վերաց և ասկան եւ զիմանցաւթեան սուուն կիր ի վերաց ժամանն էն է (Հմաս. Խիկար, 129): Թայտու ուրիշ նամններն, շատաննուն միւսն Վարդանայ պահպան օրպէս կակազզ մուշ է պահպան ալ:

Հմաս. « Դարթիք առայս առայս Վարդանայ» ըստ Ա. Մատիկի (« Համեսկան» 1899, թ. 2 եւն, և առակներն յատկանէն էջ 20 եւն, 40-75: եւն) և

կը գտնենք Խոհարայ առածենքը գործածուած,
որնցմէ ուսանէք կը դնենք հոս դէմ առ դէմ: Առա-
ջն երկուքն Այդեղույ են:

Խոհար (էջ 157—158:)

Վարդան (Այզեկի)

(Հոր. 9, 90 և 101:)

1. Որդեակ, եղբ ինձ
որդէս կացին՝ որ կորէք
մայթիս եւ կորէք
զծան: Այս եւառն, իշմէ
ինձն յէլո՞ւ ոչ յաղթէիք
ինձ դուքս զանուն իշմէ
ու որդէս զանուն իշմէ
ու էլք յինքն որ ի ձե-
ռն էն, ոչ կարէիք յաղ-
թէւ ինձ:

2. Որդեակ, եղբ ինձ
որդէս կարէք որ եհոր զա-
նեն, եւ ասէ ասդո՞ւ Այս
խորթոց որ այս է քան
զբայց: Թարձան եհոր
զծան և պատան, եւ նա-
հար զծանի միջբայց ինչ
յանց վաս եւ ասէ.
գեր, ոչ զանէիք ինձ
շունչ եւ հանգ ի յուր
ինձ էր: (Canon. Այս ոչ
ասէ Ոչ զանէիք լոր կա-
րիք թէ զանութիւնք բա-
յսու ինձ է:)

3. (էջ 160) Որդեակ,
զպայց անձ յառաւմ թա-
ռուն (ձարք.՝ Պայման): Կե-
տան: Այս Այս. Բնա.
Գէմ: (92 Գիմ): Այս ան-
ասէր Այս, Բնայ, Բնա:

4. (էջ 159—60:) Որ-
դեակ, ասացին ցարին
ինձէ թող զովորական
բարակ: Եւ համարձակ լինի
բարձին: Նշագէս եւ ա-

քեզ՝ յարբունիս մասնել
եւ կելանին: առաց տիժն
թէ եղբարն աչք իմ սովի
եւ թաթ իմ արծոնի:
զովորական բար իմ ու
թողից:

բաւական կը համարինք այշաշին այ, որնց
մասնաւնք երկու առաջինները կարեւոր են: բաւ-
ական Սլյեկից վերաբերելով: Մենք Խոհարայ առակ-
ներուն գործածուին այնպէս բնական կը գտնենք,
որ աւելի կը զարմանանք Խոհարայ շատ մ'ուրշ
լիմինք զարբացաց ընտիր առավները շգտնելով
մեր համարմանց մէջ, այսպէս Խոհարայ առակին
ծիծանն եւ Աքիս, Այժ եւ Տօրսն, ճնշուակ եւ
Արտայթ, իշմ եւ Գայլ, Ըուն եւ Բրուտ, Աւճ եւ
Գայլ, Խորդ եւ Աքիս եւ նմաններ, զօրն ու ունէ
հայութէն ն: Մատի հրատարակած հաւաքմանց
մէջ շշտանք համազիւնոյնութեամբ²: Բայց թէր-
եւ ուրիշ աղերի գտնուն: Ընդհակառակն հան-
աւանօթ առակ իմ կը գտնենք մածուած խիկա-
րայ աղաւաղեալ բնագին տպագիր մէկ օրինակին
մէջ, որ կը պակի հնագունին ուստի եւ յետա-
մուտ է: Հ:

Կարծենք մինչեւ Ծրմայ յառաջ ըերուած-
ները բանակն են ասպացուցանելու կարծիքը:
“Ասի Խոհարայ հայ թարգմանութիւնը առուցիւ-
շատ հին է, եւ հայ մատնագրութեան վայ ու
ազգեցութիւնը ըստած: Ի սկզբան միշտ ըկ ‘Խմասու-
նոյ’ առաւամբ յիշուած ըլլայով³ կնայ թէ երեսն
կարծիւլ, որ ‘Խոհարա’ անսաւը խորապես մէջ
յետոյ մատն ըլլայ: Բայց այս ըկ ենթարութիւնն
միայն կը մնայ: Երկրորդ կը հաստատի ոյն կէտն
ալ որ ուստի հայութէ հրատարակած
բնագիր ստուգու: Երկրորդ պատմութիւններ եւ նմէն-
ցած է, շատ փափառութիւններ եւ թէրեւ նաև
խրագրութիւններ կաս ըլլայով: Այսպէս ինչ-
պէս որ առջևնին ունենք, ամելաբանութեամբը
խնուրուց լի եւ անհամար
պայմանութեամբ ձեռադրայ, չի կիրայ այս թա-
գիրն ըլլայ, զոր առջևն ունենք եթէ նաև ու Փար-
պեցի ստուգին ծիրչէ, եւ ոչ այն զոր առած էին
Թօլման Անդրունին եւ Լաստիվրոսոց:

Սա կէտը զնեց կը ստիպէ ընդհատել մըր

ուսունասրութիւններն ալ՝ մինչեւ հնագոյն եւ
ընտրելացյան բնագիրը մը յայտնուին: Առանց առոր

շատ մը նիսինինի որ լուծման կը պահան չեն
կիսար նաև ձեռնարիսին՝ առանց պարպիւն աշ-

կիսար թեամաց, եւ ոչ համառա երանացութիւնը
հաստատուն հիմ կրամն ունենալ: Այսպէս ապա-

գոյնին թողուն կը ստիպւինք նոյն իսկ այն էական

ուղի՝ զարգարական բար իւ ու թաղից ու մասները՝ զար-
գարական բան ու թաղից:

3 Տես Ական եւ Աքիս առակ:

4 Տես Գիմ էջ 156-61:

5 Տես Բ² (ապ. Կ. Պ. 1834), էջ 103-104 Ըստ

եւ շուրջ:

մեց մեծ զանգուած մը ինքսական ընթերցմանց, մը ին եղբայրն եւն:

Բնագրին այս վճակն եւ այն պարագան ո՞ր մեր մասենագարանը չունիք օրինակ մը խիկարդյ՝ ստիլց զմել եւ ինտուում մեր դիմուուութենէն, զոր ունեինք հրասարակէլ հայ բնագիր՝ համեմատութեամբ միւս բնագիրներուն. վասն զի պատասխան էինք՝ բնագիրը ծայրէ ծայրը պրագրել, ո՞ր քիչ շատ մշտ կամացական կը մայ, քանի ո՞ր վասահելի աղբիւր մը կը պակսի: Եւ այսպէս կը սպասենք ընտրելագոյն օրինակի մը:

Հ. Յ. Տ.

Հ Ա Խ Ս Ո Ս Ա Կ Ա Ն

Հ Յ Յ Ի Ռ Ե Վ Վ Կ Ա Ն Չ Ե Վ Վ Վ Ի Ւ Ք

“Օգուտ Բժշկութեան,, Ամիրտովվաթայ

• (Ըստու Բժշկութեան երրորդ օրինակն է այս, զոր կը ծանօթացընեմ ասա. Երկար պիտի չխօսիմ ասոր մասին, այլ տեղեկութիւն մը մասն պիտի տամ, եւ այսու աւելի պիտի հաստատուի, յուսամ, թէ՝ Պոնիխաթ Սերաստացի բժիշն եղած է իրաւ, որ Ամիրտովվաթայ դրեմ խաւարեն հանած է, շարագրած է եւ ծանօթացուցած է իր ապգին, ինչպէս կը յայտնէր Պալամիթ Զեռագիրը¹:

Երկայ ձեռագիրս սեպհականութիւն է Պալամիթ Ազգ. Կերդոսական Մատենագարանին: Կաչէկաղը, ևս Հանգամեներու մէջ զաւուած մեծակակ Հատոր մըն է, Երկայնութիւնն է 32,5 Հարիբորդամետր, ըշնութիւնը՝ 22,9 Հարիբորդամետր, խսկանածինը՝ 3,9 Հարիբորդամետր: Ամրոցը Հատորը կը բաղկանայ 189 Թերթ բամբակեայ Հատոր թղթէ, որնցմէ առաջին 4 Հատոր պարագ են, 199 Հատոր շարունակաբար գրուած, խսկացեալ 26 Հատոն ալ գարենալ պարագ թօղուած են:

Գիրը նոտր է գեղեցիկ եւ ընթեռնի, եւ երկիրն առանց զարգացերու: Առաջին էջին վրայ կը տեսնուի մարգակային մարմնու մերկ պատկեր մը, շուրջանակի ունենալու 12 համատեղութեանց նշանները, որուն սատորու կը կարգացուին հետեւեալ տողերը:

Է եւ քաղաք յիս պանծալիք պարագական, Յոր աշգարհակ՝ կննանակերպե երկուտասան, Որք են են եօթնից մողրակացըն կայարան Ի մըտանելն աղդեն կանուխ ըզվաղբետայն:

¹ Համբեկ Ամուսնու թիւ Ապրիլ 1899, էլ 108

Այս պատկերէն անմիջապէս ետքը կը սկսի օգուտ Բժշկութեան Յառաջարանն իւր երկու Յիշատակարաններով, յար եւ նման Պալամիթի ձեռագրին¹:

Առաջին Յիշատակարանն է՝

• Այսաւ գիրքն շինեցի եւ անպիտան, եւ անարժան նուաս ծառայն աստուծոյ ամբո տուլէթ բժիշն ամսախցին ի մայրաքաղաքն է Ֆիլապյ ի թուական հայոց Զժեւ. ամին եւ ամացն ի գեկսեմբերի Իւ. ին օրն. Եւ շարաթի, եւ ծնունդ էր, Բ. փրկչն այլաղգեացու եւն:

Երկրորդ Յիշատակարանն է՝

• Թարբմանեցաւ պատուական բժշկարանս ի թուականին հայոց Զժեւ. ամին գեկսեմբերի, Իւ. որ ծնունդ էր փրկչն այլաղգեաց, հաշուովի ի կաթողիկոսութեան տէր ըստագիրին. եւ եպիկոպոսութեան տէր յալակիմին: եւն:

Այս Յիշատակարաններով անպատ մ'եւս կը հաստատուի թէ, Ամբուղվաթ իւր Օկուտ թէլլութեալ սկսած է 915 + 551 = 1466 գեկսեմբեր 25ին, եւ աւարտած, 918 + 551 = 1469 գեկսեմբեր 26ին, միացն կը յայտնէր զայն նաև Պալամիթ օրինակ²:

Երկրորդ Յիշատակարանին անմիջապէս կը յանդրէ ձեռագրին ընդօրինակին ու ընդօրինակութեան ժամանակին յայտնող ուրիշ Յիշատակարանի մի, որ է՝

• Պերստին նորոգեալ եղեւ ի թուականի հայոց ԽՇՂԲ. Օգուտոսի Ճ. ի հայրապետութեան ամենայն հայոց Ցեան Պալար կաթողիկոսի կոսի եւ սուրբ երաստահմայ վերագիտողի Ցեան Գրիգորի Երկրորդաբար ըւսառործի, եւ կատանանուուուլոյ Պատրիարք, Ցեան Յակոբ Արքեպիսկոպոսի: Չեռամբ մեղապար, տէր Կիւրել դրիս սեբաստեան գրեցի զայս վասն իմ բաղմացաւթեան մարմնոյ զի օգտիցիմ ի ամանէ սահաւուկ ինչ: Այլ եւ աստուածն համայնց տացէ սկզբան թարգմանողի սրա Ամբուղվաթին եւ նախնեաց իմաստափրացն արքայութիւն: Եւ յետոյ օրինակողաց եւ ընթերցուցաց նոգեւոր եւ մարմնալու առողջութիւն ի տէր ինդալ Ամէն:

Պալամիթ ձեռագիրս ընդօրինակուած է ուրիմն կ. Պոլսց մէջ, Կայեան Յակոբ Արքացանին առաջին Պատրիարքութեան ժամանակ: 1743 թուն օգուտոսի 18ին, 29 տարի յառաջ ինձ սեպհական Օկուտ Բժշկութեան

¹ Համբեկ Ամուսնու թիւ Ապրիլ 1899.

² Անդ: